

AFG'ONISTON VA ERON O'RTASIDAGI SUV MUAMMOSI: XAVFSIZLIK VA YECHIMLAR**Rixsiboyev Boburjon Bakirjon o'g'li***TDSHU 1-bosqich magistri*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada olimlarning suvga bo'lgan yondashuvlari va nazariyalari, suvning geosiyosiy ahamiyati, Afg'oniston va Eron o'rtasidagi suv bilan bog'liq muammolar, suv resurslaridan foydalanishdagi tushunmovchiliklar sababli ikki davlat o'rtasida kelib chiqayotgan nizolar, mavjud muammolarning sabablari va oqibatlari, ularning xavfsizlikka ta'siri, Helmand daryosining bugungi kundagi holati va Afg'oniston va Eron o'rtasidagi suv bilan bog'liq muammolarning yechimlari kabi masalalar haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *N.Spaykmen, "Rimland", A.Mehen, "Dengiz qudrati", Helmand daryosi, transchegaraviy daryolar, gidrosiyosat, muzlatilgan muammo, Harirud daryosi.*

KIRISH

Yer yuzida hayot mavjudligining asosiy manbalaridan birisuvdir. Kelajak masalasi sanalgan suv va undan to'g'ri foydalanish jahon miqyosida suvga bo'lgan talabning keskin o'sishi hamda o'z navbatida suv resurslarining tobora qisqarib borishi fonida tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Suv nafaqat hayotimiz uchun zarur vosita bo'libgina qolmay, balki xaqlaro maydonda geosiyosiy maqsadlarni amalga oshirish uchun vosita bo'lib ham xizmat qilishi mumkin. Afg'oniston va Eron o'rtasidagi suv muammosining tarixi ikki davlat o'tmishi kabi qadimiydir. Boshqa ko'pgina davlatlardan farqli o'laroq, Eron va Afg'oniston o'rtasida katta hududiy bahslar mavjud emas. Biroq, Helmand daryosidan oqib keladigan suvni taqsimlash bo'yicha kelishmovchiliklarning mavjudligi, ikki davlat munosabatlariga o'z ta'sirini o'tkazmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ushbu maqolada tarixiylik, qiyosiy-siyosiy tahlil metodlaridan hamda retrospektiv va perspektiv yondashuv metodologiyasidan foydalanilgan.

Mavzuni o'zbekistonlik olimlardan S. Bo'ronov, A. Ergashev, D. Jumaqul, H. Yunusov, Z. Mamatova g'arb olimlaridan, A.Mehen, N. Spaykmen, B. Hedley, eronlik va afg'onistonlik olimlardan A. Alihaniy, A. Deghan, M. Mirzayi kabilar atroflicha o'rganishgan [1].

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Suv geosiyosiy manfaatlarni amalga oshirishda muhim ro'l o'ynovchi vosita bo'lishi mumkinligi haqidagi fikrlarni tarixda ko'plab olimlar o'z qarashlari orqali ifoda etganlar. Ulardan eng mashhurlaridan biri Nikolas Spaykmen o'zining 1944- yilda chop etilgan "Tinchlik geografiyasi" kitobida "Rimland" nazariyasini ilgari surdi. Spaykmen global kuch "Rimland" deb nomlanuvchi quruqlikni o'rab turgan qirg'oq hududlarini nazorat qilish orqali shakllantirilishini ta'kidladi. Shuningdek, "Rimland" ustidan hukmronlik qilish dunyo ustidan hukmronlik qilish imkonini berishi mumkinligi haqida fikr yuritadi. Spaykmen ushbu nazarsiyasini quyidagi tezis bilan qisqacha bayon qildi:

“Kim “Rimland” ni boshqarsa, Yevrosiyoni boshqaradi!

Kim Yevroosiyo ni boshqarsa dunyoni boshqaradi!” [2].

Afg'onshunos olim S.Bo'ronov bu gapni biroz o'zgartirib, “Kimki Yevroosiyo suvini boshqarsa, o'sha dunyoni boshqaradi”, – deb ta'kidlagan edi [3].

Spaykmen “Rimland” nazariyasi Amerika tashqi siyosatining rivojlanishida, ayniqsa Sovuq urush davrida ta'sir ko'rsatdi. Bu nazariya Amerikaning “Rimland” mintaqasidagi mojarolarga aralashuvi, shuningdek, bu hududda harbiy bazalar va ittifoqlarning rivojlanishi uchun asos sifatida qaraldi [4].

Amerikalik dengiz nazaryotchisi va tarixchisi Alfred Mehen ham suvning geosiyosiy ahamiyatini ilgari suruvchi “Dengiz qudrati” [5] nazariyasini ilgari surdi. Ushbu nazariyaning asosiy mohiyati sifatida u dengizga tutash bo'lgan davlatlar quruqlik bilan o'ralgan davlatlardan ko'ra qudratliroq hamda rivojlanish uchun ko'proq potensialga ega ekanligini yozadi. Uning fikricha, “Dengiz qudrati tushunchasi kuch, potentsial va natijaviy ko'rinishni o'z ichiga olishi kerak. Dengiz kuchining salohiyati dengiz floti, qirg'oqni qo'riqlash, dengiz va fuqarolik-dengiz sanoatining mavjudligi va soni bilan belgilanadi. Bu kuchlarning quruqlik va havo kuchlariga ta'sirini ham shu yerda aytib o'tish mumkin.

Bugungi kunda Afg'oniston va Eron o'rtasida eng katta muammolardan biri aynan suv bilan bog'liq masalalardir. Asosiy masala Afg'onistondan oqib o'tuvchi Helmand daryosidir.

Bu Afg'onistondagi eng uzun daryolardan biri bo'lib, uzunligi 1150 kilometrga yetadi. U Kobuldan 80 km g'arbda Hindukush tog'laridan boshlanib, Unay dovonidan shimoldan, Hazorajotning sharqiy qismlaridan, Behsud, Maydon Vardakda va g'arbda Daykundi va Uruzgondan oqib o'tadi. U janubi-g'arbiy tomonga Dashti Margo cho'li orqali kesib o'tib, Afg'oniston-Eron chegarasidagi Zabul atrofidagi Seyiston botqoqlari va Xomun-i-Helmand ko'li hududigacha, shuningdek, Afg'oniston janubi-g'arbidagi keng qurg'oqchil mintaqada asosiy suv manbai hisoblanadi. Helmand daryosi havzasi Afg'oniston yer yuzasining qariyb 45% ni tashkil qiladi, ammo daryo mamlakat umumiy suv resurslarining atigi 10% ni qoplaydi xolos [6].

Eron va Afg'oniston o'rtasidagi suv bo'yicha kelishmovchiliklar 1870-yillarga ya'ni Afg'oniston Britaniya nazorati ostida bo'lgan davrga borib taqaladi. Ikki davlat o'rtasidagi munosabatlarning asosiy tutashgan nuqtasi aynan Helmand daryosidir. Chunki 1919-yilda Eron hukumati aynan Hilmand daryosi nazorati sababli ham Afg'onistonning mustaqilligini tan olishga rozi bo'ladi. Biroq, Afg'oniston 1936-yilda daryoda “Kamolxon” to'g'onini qurishga qaror qilganidan so'ng vaziyat Keskin tus oldi. “Kamolxon” to'g'oni Afg'onistondagi Hilmand daryosi ustidagi Nimro'z viloyatida joylashgan yirik suv xo'jaligi loyihalaridan biri edi.. To'g'on loyihasi boshlandi, ammo 1973-yilda Afg'onistonda monarxiyani ag'dargan davlat to'ntarishi tufayli loyiha to'xtab qoldi. Eronning Helmand daryosida to'g'onlar qurilishiga doim qarshi bo'lganining sababi, Eronning Afg'oniston suvi bilan oziqlanadigan sharqiy hududlari ham suv tanqisligiga duch kelgan va Eron hukumati Helmand daryosida har qanday to'g'on qurilishiga bir necha bor qarshilik qilgan.

1939-yilda Eron dan Rezoshoh Pahlaviy hukumati va Muhammad Zohirshoh boshchiligidagi Afg'oniston hukumati daryo suvlarini bo'lishish to'g'risida shartnoma imzoladilar, ammo afg'onlar uni ratifikatsiya qilmaydi.

HELMAD DARYOSI

1948-yilda muammoni hal qilish uchun uchinchi tomon ya'ni AQSh aralashuvi sodir bo'ldi. AQSh taklifiga ko'ra uch kishidan iborat komissiya tuziladi va unga Eron va Afg'oniston tomonidan ikki nafar shaxs taklif etiladi. 1951-yil 28- fevral kuni komissiya o'z hisobotini e'lon qiladi va unda Eronning Hilmand daryosidan foydalanishdagi ulushi soniyasiga 22 metr kubni tashkil etayotganligini yozadi. Ammo, Eron hukumati bu hisobotni tan olmaydi va Eron ulushi aslida bu miqdordan kam ekanligidan norozi bo'ladi. Bu ham yetmaganday Afg'oniston hukumati daryoning eng yuqori qismida Argandab (1952) va Kajaki (1953) deb nomlangan ikki yirik suv to'g'onlarini qurib bitkazadi [7].

1969-yilga kelib Afg'oniston hukumati agar Eron hukumati Afg'onistonga o'zining Chabahor va Bandar Abbas portlaridan foydalanishga ruxsat bersa, Afg'oniston ham ko'proq miqdorda suvni Eronga o'tkazishga rozi ekanligini bildiradi. To'rt yildan so'ng 1973-yilda ikki hukumat o'rtasida "Hilmand daryosidan foydalanish to'g'risida"gi shartnoma tuziladi va muammo hal bo'ladi va "muzlatiladi" [8].

Shartnoma natijasida Eron hukumati Afg'onistonga ikki portidan shartlarsiz foydalanishga ruxsat beradi. Ammo bu portlardan foydalanish Afg'onistondagi 1973-yilgi to'ntarish, 1979-yildagi Eron dagi inqilob, Sovet Ittifoqining Afg'onistonga bostirib kirishi va 1996-yilda "Tolibon" hokimiyati natijasida amalga oshmagan.

Afg'oniston hukumati Helmand daryosidan Eronga qarshi foydalanib kelgan. Masalan, Afg'oniston Islom Respublikasining sobiq prezidenti A. G'ani Eron dagi Afg'oniston elchixonasida shunday degan edi: "Kobul qo'shni davlatlar oldida zaif holatda emas. Qo'shni davlatlar ham Afg'onistonga muhtoj. Biz muhojirlar muammosini hal qilish uchun Tehronga yolvorganimiz yo'q. yolvorishning hojati ham yo'q". Bu nutqdan shuni anglash mumkinki, sobiq hukumat Eron bilan har qanday tushunmovchilik yoki siyosiy muammoga "Hilmand" daryosida yangi to'g'onlar qurish, suv yo'nalishiga to'siqlar qo'yish bilan javob qaytarish imkoniyatiga ega. Bundan tashqari nutqda sobiq prezident Eronning Huroson viloyatini suv bilan taminlaydigan asosiy qismi Afg'onistondan oqib o'tuvchi "Harirud" daryosini ham eslab o'tadi. Bu ochiqdan ochiq Eron hukumatiga tahdid bilan barobar nutq edi. Harirudga ishora qilib, A. G'ani shunday deydi: "Agar Eron hukumati muhojirlar muammosini hal qilish uchun chora ko'rmasa, Kobul Eronning "Haqoba"si bo'yicha Eron talablarini amalga oshirish zarurligini ko'rmayapti. Agar Eron afg'on muhojirlarini deportatsiya qilishda davom etsa, Afg'oniston bu davlat bilan barcha savdo aloqalarini uzadi" [9].

“Tolibon” 2021-yil avgust oyida Kobul hokimiyatini egallagandan soʻng “muzlatilgan” muammo yana kun tartibiga chiqa boshlagan. Soʻnggi yillarda Afgʻonistondagi qurgʻoqchilik tufayli Eronga oqib kelayotgan suv miqdori kamaygani Tehron maʼmuriyatini bezovta qila boshladi. “Tolibon” maʼmuriyati mintaqadagi qurgʻoqchilik tufayli Helmand daryosidagi Kajaki toʻgʻonida suv yoʻqligi, shuning uchun Eron tomoniga suv yetib bormayotganini taʼkidlamogʻda. Eron texnik delegatsiyaning toʻgʻonga tashrif buyurishini va bu holatni tasdiqlashi kerakligini bildirgandi.

2023-yilning avgust oyida Afgʻoniston va Eron chegara posti yaqinida qurolli toʻqnashuv sodir boʻldi. Bu toʻqnashuv natijasida ikki nafar Eronlik chegarachi va bir nafar “Tolibon” askari halok boʻldi [10]. Ikki davlat oʻrtasidagi bu ziddiyatning asosiy sababi suvdan foydalanish masalasida edi. Eron “Tolibon”ni Helmand daryosidan Eronning qurib qolgan sharqiy hududlariga suv oqimini cheklab, 1973- yilda tuzilgan shartnomani buzganlikda aybladi, bu ayblovni Tolibon rad etdi. “Tolibon” Ichki ishlar vazirligi matbuot kotibi Abdul Nafi Takor “Nimroʻz viloyatida Eron chegara kuchlari Afgʻoniston tomon oʻt ochdi, bu esa qarshi javob bilan kutib olindi”, – deb bayonot berdi [11]. Eron Tolibonni Hilmand daryosidan Eronning qurib qolgan sharqiy hududlariga suv oqimini cheklab, 1973 yilda tuzilgan shartnomani buzganlikda aybladi, bu ayblovni Tolibon rad etdi.

Taʼkidlash kerakki, Eronning Afgʻonistonga katta taʼsir etuvchi kuchli dastaklari mavjud. Eronning Chabahor va Bandar Abbas portlari Afgʻonistonga eng yaqin dengiz yoʻllariga chiqish imkoniyatini taqdim etadi. Eron Islom Inqilobi Korpusi (EIHK) afgʻon qochoqlaridan iborat “Fotimiyun” brigadasini tashkil etgan boʻlib, ushbu korpusning asosiy vazifasi Eronning Suriya, Iroq va Afgʻonistondagi manfaatlarini amalga oshirishdan iborat boʻlgan. AQSh tomonidan Qosim Sulaymonning oʻldirilishi ham aynan Eronning Afgʻonistondagi taʼsirini kamaytirishni maqdsad qilgan edi. Shuningdek Eron Afgʻon qochqlari masalasida ham Afgʻonistonga bosim oʻtkazish va xarbiy-siyosiy maqsadlarda foydalanish uchun yetarli darajada sabab boʻlishi mumkin [12].

Bugungi kunda “Tolibon” Eron geosiyosiy manfaatlarini taʼminlashning muhim dastagi boʻlib kelmoqda. Xususan, Eron uchun Tolibon suriya va iroqda faollashgan va Afgʻonistonda ham tehton manfaatlariga havf soluvchi “IShID” terroristik guruxiga qarshi kurashda muxim rol oʻynashi mumkin [13].

XULOSALAR

Xulosa oʻrnida shuni aytish mumkinki, hozirgi vaqtga kelib Afgʻoniston Hilmand daryosining 80 % miqdoridagi suvidan foydalanadi. Daryo suvining toʻxtab qolishi albatta unga qoʻshni boʻlgan va ushbu daryodan foydalanish huquqiga ega boʻlgan Eron hukumatini tashvishlantiradi. Shuning uchun ham bu muammo bugungi kunda ikki davlat uchun qayta jonlandi. Mummoni hal etishning bir qancha yechimlari sifatida quyidagilarni taklif etamiz:

- Suv resurslaridan foydalanishda xalqaro huquq normalariga har ikkala tomonning toʻliq amal qilishi;

- 1973- yilgi Hilmand daryosidan foydalanish boʻyicha shartnoma shartlarini toʻlaligicha bajarish yoki yangi shartnom imzolash.

- Muammoga tashqi kuchlarning aralashuvini cheklash va ikki tomonlama muzokaralar orqali hal etish.

IQTIBOSLAR:

[1] S. Bo'ronov. Markaziy osiyoda suv geosiyosati: tahlikalar tahlili. (Water geopolitics in Central Asia: analysis of trends) – T.: Oriental urnal of history, politics and law, 2023. – B. 27-34., Эргашев А., Жумакул Д. Сув жанги ёхуд геосийсий курашлар. (Water battle or geopolitical struggles.) Тафаккур журнали, 2013 йил 1-сон, Юнусов Х., Маматова З. Трансчегаравий дарёлар ва йирик тўғонлар: тахдидлар, талофотлар ва хафсизлик чоралари. (Transboundary Rivers and Large Dams: Threats, Hazards and Safeguards.) – T.: “Янги аср авлоди”, 2015., N. J. SPYKMAN. THE Geography of the Peace. – New York.: Harcourt, Brace and Company, 1944. – 85 p., Mahan A.T. The influence of Sea Power upon history (1660-1783). – Boston, 1890. – 685 p., N. SAEEDI. The Silent War Afghanistan and Iran Water Crisis. – A.: Ahbvü Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2022. – P. 49-56., ALIKHANI, A. The Shah and I (London: I. B. Tauris & Co. Ltd., 1991). DEHGAN, A. PALMER-MOLONEY, J. and MIRZAEI, M. “Water Security: Potential Destabilization in Western Afghanistan”, 2009.

[2] N. J. SPYKMAN. THE Geography of the Peace. – New York.: Harcourt, Brace and Company, 1944. – 85 p.

[3] S. Bo'ronov. Markaziy osiyoda suv geosiyosati: tahlikalar tahlili. (Water geopolitics in Central Asia: analysis of threats) – T.: Oriental urnal of history, politics and law, 2023. – B. 27-34.

[4] Heartland and Rimland Theories. 2023. <https://licchavilyceum.com/heartland-and-rimland-theories>.

[5] Mahan A.T. The influence of Sea Power upon history (1660-1783). – Boston, 1890. – 685 p.

[6] N. SAEEDI. The Silent War Afghanistan and Iran Water Crisis. – A.: Ahbvü Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2022. – P. 49-56.

[7] Office of the Historian, Bureau of Public Affairs, “Foreign Relations of the United States, 1950, The Near East, South Asia, Africa,” Vol. V, Department of State, <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1950v05/d824>.

[8] The Afghan-Iranian Helmand-River Water Treaty.

http://internationalwaterlaw.org/documents/regionaldocs/1973_Helmand_River_Water_Treaty-Afghanistan-Iran.

[9] <https://www.dw.com>, retrieved 25 September 2021.

[10] Опубликованы подробности конфликта на ирано-афганской границею 2023. <https://ru.irna.ir/news/85123668>.

[11] At least three killed in clash on Iran-Afghan border.2023. <https://www.reuters.com/world/two-killed-clash-iran-afghan-border-taliban-official-says-2023-05-27>.

[12] S. Bo'ronov. S. B'ronov. Афғонистонда тинчлик ва барқарорлик ўрнатиш жараёнларида Ўзбекистон геосийсати. (Geopolitics of Uzbekistan in the process of establishing peace and stability in Afghanistan). Monografiya. – T.: -2021, 204 b.

[13] S. Bo'ronov. Эроннинг Афғонистон геосийсий тенденцияларидаги ўрни. (The role of Iran in the geopolitical trends of Afghanistan) – T.: TDSHU, 2020. – B.352-360.